

Tunceli (Dersim) Ağıtlarında Kolektif Hafıza Açısından Yergi ve İroninin Önemi¹

Özet

Ağıt, kurmaca yönü az ve gerçekleri anlatan bir tür olduğundan toplumun kolektif hafızasının en önemli araçlarından biridir. Özellikle yazılı tarihin bulunmadığı dönemlerde, tarihi olayları konu alan ağıtlar, aynı zamanda birer sözlü tarih anlatıdır. Edebi ürünlerinin tamamen sözlü gelenek içinde yayıldığı Tunceli (Dersim) yöresinde, bölgenin tarihi ve sosyokültürel yapısından kaynaklanan olayları konu alan ağıtlar, bölgenin yazılı tarihinin oluşturulmasında ilk elden başvuru kaynaklarıdır. Ağıtları var eden şairler, I. Dünya-Rus Harbi, aşiret kavgaları, 1937-38 Dersim olayları gibi bölgenin tarihinin dönüm noktasını oluşturan olayları aktaran toplumun kolektif hafızasının bellek aktarıcılarıdır.

Yazılı edebiyatın gelişmediği dönemde, ağıtların gerçeklik yönü ön planda tutularak sözlü tarih anlatımları olmalarına önem verilmiş; ağıtların edebi bir tür olduğu genellikle göz ardı edilmiştir. Bu yüzden bölge ağıtları üzerine araştırma yapan kaynaklarda, derlenen ağıtlar edebi açıdan analiz edilmemiştir. Bu çalışmada; ağıtın kültürel bellek aktarımındaki önemine, bölge ağıtları üzerine yapılmış çalışmalara, bölge ağıtlarının konu çeşitliğine ve nedenlerine vurgu yapılarak derlenen ağıtlarda yer alan yergi ve ironi örnekleri nitel araştırma yöntemi kullanılarak analiz edilmiştir. Ağıtların, toplum ve tarihle iç içe geçmiş, sözlü gelenekte yaşayan ve sürekli değişime açık yapısı nedeniyle nitel araştırma yönteminin görüşme, gözlem ve yazılı doküman analizi tekniklerinden yararlanılarak derlenen ağıtlar incelenmiştir. Dersim ağıtları, sadece toplumsal ve tarihsel olayların tanığı olmayıp aynı zamanda sanatsal açıdan da oldukça güçlü dil ve anlatım özelliklerine sahip olduğundan edebi açıdan analiz edilmeyi hak etmektedir. Bu düşünceden hareketle çalışmada; yöre insanının ölümü anlatırken dahi sözünü sakıncı olmayan, karşısındaki ne kadar güçlü olursa olsun, yanlış eleştirmekten çekinmeyen tutumunun bir yansıması olan yergi ve ironi örneklerini, ağıtlarda nasıl kullandıkları analiz edilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Tunceli (Dersim) Ağıtları, Kolektif Hafıza, Yergi, İroni.

The Importance of Satire and Irony in Tunceli (Dersim) Elegies in terms of Collective Memory

Abstract

The elegy is one of the most important tools of a society's collective memory, as it is a genre that is less fictionalized and tells the truth. Especially in periods when there was no written history, elegies, which deal with historical events, are also oral history narratives. In the Tunceli (Dersim) region, where literary products spread entirely within the oral tradition, laments, which deal with events arising from the historical and sociocultural structure of the region, are first-hand reference sources for the written history of the region. The poets who created the elegies are the memory transmitters of the collective memory of the society, con-

¹ Bu makale Dersim (Tunceli) Yöresinde Derlenen Zazaca Ağıtların Yapısal ve Tematik Yönünden İncelenmesi adlı yüksek lisans tezinden üretilmiştir.

BİNGÖL ÜNİVERSİTESİ

YAŞAYAN DİLLER ENSTİTÜSÜ DERGİSİ

Yıl/Year: 2024 • Cilt/Volume: 10 • Sayı/Issue:20

Ömer Faruk ELALTUNTAŞ

ofelaltuntas@bingol.edu.tr

Dr. Öğr Üyesi, Bingöl Üniversitesi

Orcid: 0000-0002-8870-4437

Fadime ERGÜN

fadima62@hotmail.com

Orcid: 0009-0004-0838-3939

Makale Türü / Article Type:

Araştırma Makalesi / Research Article

Makale Geliş Tarihi / Received: 25.11.2024

Makale Kabul Tarihi / Accepted: 16.12.2024

Makale Yayın Tarihi / Published: 29.12.2024

DOI: 10.56491/buydd.1590995

Atıf / Citation:

Elaltuntaş, Ö. F. (2024). Tunceli Ağıtlarında Kolektif Hafıza Açısından Yergi ve İroninin Önemi. Bingöl Üniversitesi Yaşayan Diller Enstitüsü Dergisi, 10(20), 61-70.

<https://doi.org/10.56491/buydd.1590995>

veying the events that constitute the turning point in the history of the region, such as the World-Russian War I, tribal fights, and the Dersim events of 1937-38.

In the period when written literature was not developed, the reality aspect of elegies was prioritized and their importance as oral history narratives was emphasized; the fact that elegies are a literary genre was generally ignored. For this reason, the collected laments have not been analyzed from a literary point of view in the sources that conduct research on the laments of the region. In this study, the importance of elegy in the transmission of cultural memory, the studies on regional elegies, the diversity of topics and reasons of regional elegies were emphasized and the examples of satire and irony in the collected elegies were analyzed using qualitative research method. Due to the structure of laments, which are intertwined with society and history, living in oral tradition and open to constant change, the collected laments were analyzed using interview, observation and document analysis techniques of qualitative research method. Since Dersim laments are not only witnesses of social and historical events, but also have very strong language and expression features in terms of art, they deserve to be analyzed from a literary point of view. Based on this idea, the study analyzes how the local people use examples of satire and irony in laments, which are a reflection of the attitude of the local people who do not mince their words even when describing death and do not hesitate to criticize the wrong, no matter how powerful the other person is.

Keywords: Tunceli (Dersim) Elegies, Collective Memory, Satire, Irony.

1. Giriş

Anadolu'nun kadim yerleşim yerlerinden biri olan Tunceli (Dersim), coğrafi konumu ve sosyokültürel yapısıyla özgün bir tarihsel süreç yaşamıştır. Gerek jeopolitik konumu gerekse demografik yapısı nedeniyle tarih boyunca çeşitli çatışmaların ve mücadelelerin odağında yer alan bu kadim şehir, kendi özgün kimliğini koruma mücadelesi içinde var olma savaşı vermiştir. Bölgenin dağlık yapısı ve merkezi otoritelerden uzak konumu, bir yandan yerel dinamiklerin güçlenmesine zemin hazırlarken, diğer yandan da sürekli bir savunma refleksi geliştirmesine neden olmuştur.

Bölgenin yakın tarihine bakıldığında; I. Dünya Savaşı sırasında Rus işgaline karşı verilen mücadele, bölgesel çatışmalar ve 1937-38 Dersim olayları gibi toplumsal hafızada derin izler bırakan olayların yaşandığı görülmektedir. Bu süreçte bölge halkı, kendi öz değerlerini ve kimliğini koruma mücadelesi verirken, aynı zamanda sosyal ve kültürel dokusunu da yaşatma gayreti içinde olmuştur. Düzgün, bölge tarihi hakkında şunları ifade etmektedir:

“Dersim sık sık saldırılara uğramış bir yöre. Kendi yurdu için canını vermiş, kan dökmüş Dersim’li. Seçkin gençler düşmüş bu kavgada. Her defasında yıkıma, yoksulluğa sürüklenmiş ülke. Ölen bu yiğitler için ağıtlar yakılmış, intikamlarını almak için çaba gösterilmiş” (Düzgün, 1992: 47).

Bölgede süregelen aşiretler arası çatışmalar, toplumsal dokuda derin yaralar açmaya devam ederken 1937-38 Dersim olayları bölgenin tarihinde büyük acılar yaşatmış; ateş düştüğü yeri değil bütün bölgeyi yakmıştır. Gerek I. Dünya Savaşı-Rus Harbi gerek aşiret içi, aşiretler arası anlaşmazlıklar ve 1937-38 Dersim olaylarında yaşanan kayıplar, bölgenin sadece yüzyılını değil köklü geçmişini, kültürünü de büyük oranda tahrip etmiştir. Cengiz, bu kültürel kopuşun onarımının mümkün olmadığını şu ifadelerle dile getirmiştir: *“1938, Dersim kültürü ve kimliğinin sürekliliğinde bir kırılma ve kopma noktasıdır. Bu kırılmanın kültüre yansımaları daha ağır ve telafisi mümkün olmayacak boyutta olmuştur.”* (Cengiz, 2010: 33). Bölgenin tarihinin dönüm noktalarını teşkil eden tüm bu olaylar, sadece tarif edilemez acılara yol açmamış, aynı zamanda bu acıları dillendirecek, sözlü gelenek içinde yaşatacak icracıları ve icra alanlarını da büyük oranda ortadan kaldırmıştır.

Tarihsel varoluşu zorlu sancılara, yıkımlara, savaşımlara, kıyımlara dayanan toplumlarda acı; bireysel bir duygu ifadesi olmaktan çıkıp kolektif bir iradenin yansımalarına dönüşmektedir. Tunceli (Dersim) coğrafyası gibi sosyoekonomik yapının ve jeopolitik konumunun, toplumu zorlu mücadelelerle karşı karşıya bıraktığı bir yaşam düzeninde, süregelen savaşlar, aşiret kavgaları, çatışmalar, doğal afetler acıyı sürekli var etmiş ve bu acıları dile getirmenin en etkili aracı olarak da ağıtların kullanıldığı görülmüştür. Bakışi, yöre ağıtları için şunları söylemektedir:

“Dersim ağıtları, Dersim Kırmanclarının dertleri ve acılarıdır. Bu zorluklarını, dert ve yaralarını, ağıtlar vasıtası ile dile getirerek anlatmışlardır. Eski dönem Dersim’de yiğit birinin çatışmada öldürülmesi, aşiret reisi veya aşiret ağalarından birinin vurularak öldürülmesi üzerine ağıt yakılmış veya başına bir felaket gelmiş ise; sel götürmüş, çığ götürmüş, bir kaza sonucu bir yerden düşerek ölmüş, bir hastalık sonucu ölmüş ise onlar için ağıtlar yakılmış.” (Bakşı, 2019: 134-135).

Bölge ağıtları, bu anlamda sadece kişisel bir acının dışavurumu değil, aynı zamanda kültürel kodların aktarıldığı sözlü tarih anlatılarıdır. Sözlü tarih aktarımlarının önemli bir parçası olan ağıtlarda yer alan bilgilerin güvenilirliği ve geçerliliği kimi zaman tartışma konusu olsa da yazılı tarihle belgelenmeyen olayların araştırılıp incelenmesinde, yaşananları ilk elden ve dolaysız aktarmaları nedeniyle ağıtların önemli bir başvuru kaynağı olduğu bilinmektedir. Ağıt, toplumun tanıklığının ve vicdanının kontrolünde olduğu için hakikatleri olduğundan farklı gösteremez. Ağıtlara konu olan olaylar gerçek olduğundan, aksi bir durumu toplumun vicdanı kabul etmez. Konu ile ilgili Kahraman, şu görüşleri ifade etmektedir:

“Toplum şahitliğinin ve vicdanının denetimi, ağıtı bir hakikat ilanı olmaya mecbur eder. Ağıtlar yalan söylemez, gerçeği çarpıtamaz, abartamaz, eksiltemez, olmamış olmuşt ya da olmuş olmamış gibi gösteremez. Böylesi örnekleri, toplum şahitliği ve hafızası zaten onaylamaz, muhafaza etmez, aktarmaz. Öyle ki, toplum hayatında unutulmaması gereken her şeyin kaydını tutan ağıt, ancak toplum şahitliği ve vicdanının denetiminden geçmiş bilgiyi dile getirdiği oranda kabul görecektir” (Kahraman, 2019: 152).

Ağıtlar, içerdikleri otantik ve sosyolojik veriler bakımından toplumsal ilişkilerin analizi için birincil kaynak niteliği taşımakta olup, bu özelliği nedeniyle akademik araştırmalarda sıklıkla başvurulan referans metinler arasında yer almaktadır. Bu yüzden ağıtlarda anlatılan olaylar; bir toplumun tarihini, sosyolojik yapısını irdelemek için ilk elden kaynaklar olarak önemli bir yere sahiptir.

Yazının hâkim olmadığı toplumlarda ağıt gibi gerçekliği konu alan sözlü anlatılar, yazılı tarihin yerini tutmasa da yazılı tarihin oluşturulmasında ön bilgiler içeren, önemli veri kaynakları konumundadır. Böylesi toplumlarda bellek aktarıcılarının kuşaktan kuşağa taşıdığı veriler, yazının ön aşaması olarak önemli bir toplumsal işlevi yerine getirmektedir (Assmann, 2001: 61-62). Assmann’ın da ifade ettiği gibi bölge ağıtlarının icracılarını, kültürel belleğin aktarıcısı olarak görebiliriz. Bölge ağıtları üzerine araştırma yapan Taş, konuyla ilgili şu tespitlerde bulunmaktadır: “Yazılı geleneği bulunmayan bu halkların kültürleri sözlü gelenek üzerinden günümüze ulaşmıştır. Bu sözlü edebiyat ve sözlü tarih aktarımlarının en önemli figürleri ise şairlerdir.” (Taş, 2016: 23). Bölgede yaşanan ve bölgenin kolektif hafızasında yer edinen I. Dünya-Rus Harbi, aşiret kavgaları ve 1937-38 Dersim olaylarına dair yazılı tarihte yer almayan bilgilerin büyük çoğunluğu ağıtlar üzerinden “bellek aktarıcısı” şairler aracılığıyla günümüze ulaşabilmiştir.

Bölgenin toplumsal yaşantısında derin izler bırakan, I. Dünya Harbi’nde (1917) Ruslara karşı kurulan Doğu Cephesi’nde, zorlu şartlarda savaşan yerel milis güçlerinin direnişini ve ölümünü konu alan “Seferberlik Ağıtı, Sevdin Ağıtı, Pardi Ağıtı, Rus Harbi Ağıtı, Guli Bey Ağıtı”,² aşiret ve arazi anlaşmazlıklarında yaşamını yitirenleri konu alan “Dağbek Ağıtı, Aşkirek Ağıtı, Süleymanê Sur Ağıtı, Zegeriye Ağıtı, Mire Ağıtı, Wuşenê Mozik Ağıtı”,³ 1937-38 olaylarını konu alan “Çuxur Ağalarının Ağıtı, Şahan Ağa’nın Ağıtı, Xidê Ale İsme’nin Ağıtı, Laç Dersi Ağıtı”⁴ gibi yörede bilinen ve yaygın olarak dinlenen söz konusu ağıtlar, içerdikleri bilgiler açısından bölgenin sosyolojik yapısını ve tarihini açıklamak için başvurulacak ön kaynaklar niteliğindedir. Kültürel bellek aktarıcılarının dillendirdiği bu ağıtlar, acının yansıtıldığı bir edebi üründen daha fazlası olup bölgenin önemli tarihi olaylarını kimi zaman bireysel kimi zaman toplumsal kayıplar üzerinden anlatan, kültürel kodların aktarıldığı sözlü tarih anlatılarıdır.

Yöre ağıtları üzerine yapılan çalışmalara bakıldığında, zengin kültür ürünlerinin varlığına ve ağıtların en fazla söylenen edebi tür olmasına karşılık, ağıtlarla ilgili sınırlı sayıda kaynak olduğu görülmektedir. Ağıt türünün çok fazla sayıda icra edilmesine oranla, bölge ağıtlarını ele alan az sayıda kaynak olması; kaynaklarda yer alan ağıtların ağıt söyleme geleneğinin yaygınlığına oranla sayıca az olması, pek çok ağıtın kaydedilmeden yok olduğunu veya kişisel arşivlerde saklı kaldığını göstermektedir. Yapılan literatür araştırmalarında, biri dolaylı

2 Hewa Seferberliğe, Hewa Sa Heyder/Sevdin, Hewa Pardiye, Hewa Herve Wurişi, Hewa Guli Beg.

3 Hewa Dağbeği, Hewa Aşkireği, Hewa Silo Sur, Hewa Zegeriye, Hewa Wuşeni Mozik.

4 Hewa Axlarunê Çuxure, Hewa Saan Axay, Hewa Xidê Ale İsme, Hewa Dere Laçi.

kaynak olmak üzere yöre ağıtlarını ele alan 7 kaynak tespit edilmiştir.⁵

Söz konusu ağıtlar ile ilgili literatür çalışmasına bakıldığında; karşılaşılan kaynaklar şunlardır: Mustafa Düzgün'ün "Dersim Türküleri-Tayê Lawike Dêrsim (Ağıtlar-Şiwari)" ve Mesut Özcan'ın "Öyküleriyle Dersim Ağıtları I", "Öyküleriyle Dersim Ağıtları II" isimli kitapları, farklı kişilerden derlenmiş pek çok ağıtı barındırmasıyla; araştırmacılar için önemli başvuru kaynaklarıdır. Yine benzer bir çalışmayı "Dizeleri ile Tarihe Tanık Dersim Şairi Sey Qaji" adlı çalışması ile Sey Qaji'ye ait ağıtları sınıflandırıp inceleyerek Daimi Cengiz'in yaptığı görülmektedir. Konuyla ilgili Hıdır Dulkadir'in "Dersim Sözlü Halk Edebiyatından Örnekler Pepugê Des u Dı Kowu"⁶, Cemal Taş'ın "Kılamanê Kırmanciyê Ser"⁷, Sait Bakşi'nin "Öyküleriyle Dersim Kılamları ve Dersim Şairi Uşênê Kalmemi" isimli çalışmaları oluşturmaktadır.

Araştırmacılar, 1970'li yıllardan itibaren hafızalarda yaşayan canlı bir anıt ve toplumsal hafızanın önemli bir aktarım aracı olan ağıtların kaybolmasını engellemek için derleme çalışmalarına ağırlık vermiş ancak derlenen ağıtların edebi değerini ortaya koyacak analiz çalışmaları bu güne dek yapılmamıştır. Çoğunluğu şairler tarafından icra edilmiş yöre ağıtları, gerek ifade gücü gerek dil işçiliği, söz sanatları ve anlatım tekniklerinin zenginliği ile sadece derlenip kayıt altına alınmayı değil, edebi değerini ortaya koyacak analiz çalışmalarıyla yaşatılmayı hak etmektedir. Çünkü ağıtlar, gerçekliği ile sadece toplumsal olayların araştırılmasında önemli rol almayıp sanatsal açıdan da yazılı ve sözlü kültüre önemli katkılar sunmaktadır. Toplumun kolektif hafızasının ortak ürünü olan ağıtlarda yer alan halk söyleyişleri, deyimler, dualar, beddualar, ironiler, yergiler, inanç unsurları kültürün önemli bir parçası olarak şiirselliğin dili içinde zengin bir yapıya bürünerek, gelecek kuşaklara aktarılacak önemli dil ve kültür miraslarıdır.

2. Tunceli (Dersim) Ağıtlarının Konu Başlıkları

Ağıtın konu çeşitliliği ve toplumsal yaşamdaki önemi, ağıtın var olduğu bölgenin kültürel dokusuna, coğrafi şartlarına ve sosyoekonomik yapısına bağlı olarak farklılık gösterebilmektedir. Elaltuntaş, ağıtın konu çeşitliliğini şu ifadelerle anlatmaktadır:

"Ağıtlar; halk edebiyatının sözlü yönünün en önemli kaynaklarından biridir. Konusu itibarıyla genel olarak ölüm teminin işlendiği ağıtlarda, ölüm dışında meydana gelen kayıplar, ayrılıklar, gurbet, hasret, yergi gibi konu çeşitliliğinin olduğu da görülmektedir." (Elaltuntaş, 2018: 317).

Mevcut kaynaklarda ölüm teması etrafında sınıflandırılan yöre ağıtlarında; savaş, aşiret kavgaları, hastalık-doğal afet, gurbette ölenler, askerde ölenlerin oluşturduğu konu başlıkları en yaygın görülen başlıklardır. Araştırmamız neticesinde derlenen ağıtlar da dikkate alınarak bölge ağıtları şu konu başlıkları etrafında sınıflandırılmıştır:

1. Savaş Konulu Ağıtlar: I. Cihan Harbi-Rus Harbi, Kore Savaşı
2. 1937-38 Olaylarını Konu Alan Ağıtlar
3. Aşiret içi ve Aşiretler Arası Kavgayı Konu Alan Ağıtlar
4. Kaza, Hastalık, Boğulmadan Kaynaklı Ölümleri Konu Alan Ağıtlar
5. Çığ, Deprem vb. Doğal Afet Kaynaklı Ölümleri Konu Alan Ağıtlar
6. İntihar Sonucu Meydana Gelen Ölümleri Konu Alan Ağıtlar
7. Diğer Ölümleri Konu Alan Ağıtlar
8. Boşaltılan Köyleri Konu Alan Ağıtlar

⁵ Daimi Cengiz'in "Dizeleri ile Tarihe Tanık Dersim Şairi Sey Qaji" adlı kitabı sadece ağıtları konu almayıp şairin hayatı ve diğer eserlerini de konu almaktadır. Ancak kitapta yer alan şiirlerin çoğunluğunu ağıtlar oluşturduğunda mevcut kaynaklar arasında gösterilmesi uygun görülmüştür.

⁶ Dersim Sözlü Halk Edebiyatından Örnekler On İki Dağın Pepugu. (Türkçede guguk kuşu anlamına gelen pepug kuşu bölgede acı ve felaketin simgesi olarak görüldüğünden, yarattığı çağrışım dikkate alınarak Türkçeye çevrilmeden Kurmanca adıyla kullanılmıştır.)

⁷ Kırmanca Ağıtlar/Türküler Üzerine.

9. Gurbet, Ayrılık, Küslüğü Konu Alan Ağıtlar

3. Tunceli (Dersim) Ağıtlarında Yergi ve İroni

Tunceli (Dersim) yöresi ağıtlarında, ironi ve yerginin özellikle belli konu başlıklarında ön plana çıktığı görülür. I. Dünya Harbi-Rus Harbi'ni konu alan ağıtlarda merkezi otoriteye yönelik yergi sıklıkla görülmektedir. Aşiret kavgaları yergi ve ironinin yoğun olarak işlendiği bir diğer konu başlığıdır. 1937-38 Dersim olaylarını konu alan ağıtlarda devletin politikalarına yönelik yergiler yapılırken, aşiretlerin kendi içindeki çekişmeleri de yine yergi ve ironi yoluyla dile getirilmiştir. Halkın ortak duyuş ve düşünüş tarzının ifadesi olan ilk edebi ürünler, halkın ortak ürünü olup bu ürünlerde ele alınan konularda halk beğenilerini dile getirdiği gibi yergilerini ironilerini de dile getirmiştir (Alay, 2015: 104-105). Halk edebiyatının sözlü geleneğe dayanan özelliğinden kaynaklı, sözün yazıyla biçimlendirilmeden doğal bir söyleyiş içinde dile getirildiği ağıtlarda; yaşanan yiğitlikler ve iyi nitelikler övülürken ihanetler ve olumsuz nitelikler de yergi ve ironi yoluyla kötülenerek alaya alınmıştır.

Yöre ağıtlarında, doğal bir yapı içinde sözün sınırları zorlanmadan, halka özgü bir üslupla meydana getirilmiş, anlamın gücünü kat kat arttıran yergi ve ironi örneklerine rastlanır. Yergi ile ironi ağıtlarda çoğu zaman iç içe geçerek bazen yergi üzerinden ironi bazen de ironi üzerinden yergi yapıldığı görülür. I. Dünya Harbi ve aşiret kavgalarını konu alan ağıtların neredeyse tamamı bölgenin önemli şairi *Sey Qaji*'ye ait olup *Sey Qaji*, ağıt yakmak için davet edildiği evlerde, kardeş kavgasının beyhudeliğini eleştirerek, gittiği evin sahibinin dahi haksızlıkları var ise ağıtlarında yergi ve ironiyle dile getirmekten çekinmemiştir (Cengiz, 2010: 212). *Sey Qaji*'nin yergiyi en iyi ve baştan sona kullandığı ağıtlarından biri "*Dağbeg⁸ Ağıtı*"dır". Feodal yapının hâkim olduğu bir bölgede yaşamasına rağmen çağının ilerisinde bir dünya görüşüne sahip olan Sey Qaji, konuyla ilgili hem aşiret büyüklerine hem kavgada ölenlere hem de devlet yetkililerine ağır yergiler yapmaktadır. Ağıtta Lolan-Bolyan aşiretleri arasında arazi yüzünden süren kavgada, gençlerin birbirilerini öldürmelerinin ne kadar anlamsız olduğu, öldürülen gençlerden Memet'in annesinin ağzından şu dizelerle anlatılmaktadır:

"*Mae vana biko ez ra merdena sima ver nêkunu
Lazê canuku camerdu dayma mirenê,
Ser seveve sima çor citê gayi.*"⁹

Günümüz Türkçesiyle

*Anne diyor: Oğul ölümünüze yanmıyorum
Onurlu kadın ve erkeklerin oğulları daima ölür,
Sizin (ölüm) sebebiniz dört çift öküzdür.*

Ağıtta, ölüye saygı göstermeyen aşiret büyüğü Mursaê İlaş, yörenin cenaze geleneklerine aykırı davranışı nedeniyle köylü bir kadın tarafından sert bir dille eleştirilmiştir. Bölge geleneklerinde, düşman bile olsa, ölmüş kişiye saygı göstermek ve doğru bir şekilde defnetmek büyük önem taşımaktadır:

"*Mursaê İlaşi meytê lazê Gulê Boli no ro qatiri
Werte Pancirasi ro gıra gıra ano beno.
Cênike ama tever vana Mursa Ağa!
İson çıxase ke pilo xu sero Haqi nas keno.
Lingê xo hard derê coru asmên puf nêkeno,
Memuriyê xo niano meytunê aşiru
Ero qatiru nênano wertê aşiru ra nêveno.*"

Günümüz Türkçesiyle

*Mursai İlaşi Gulê Boli'n oğlunun naaşını katıra bindirmiş
Pincares'in¹⁰ içinden ağır ağır çekip götürüyor.
Kadının biri dışarı çıkararak diyor: Mursa Ağa!
İnsan ne kadar büyük olsa da kendinden büyük Allah var.
Ayakları yerededir asla gökyüzüne üfleyemez,*

8 Dersim Pülümür ilçesine bağlı bir köy adı.

9 Sey Qaji'ye ait olan ağıt, Sait Bakşı'nin ses kaydından alınarak transkripsiyonu ve çevirisi araştırmacı tarafından yapılmıştır.

10 Dersim Pülümür'e bağlı bir köy adı.

*Kibirleşip büyüklük taslayarak aşiretlerin cesedini
Katrula getirip (diğer) aşiretlerin içinden geçirmez.*

Yöre ağıtlarında sıklıkla vurgulanan temel motiflerden biri, beşeri güç ve otoritenin ilahi kudret karşısındaki konumudur. Toplumsal hiyerarşide üst konumda bulunan bey ve mirlerin sahip oldukları dünyevi güç ve statü ne olursa olsun, nihayetinde ilahi düzen içerisinde sıradan bir kul oldukları vurgusu yapılmaktadır. Ağıtlarda kullanılan bu motif, aynı zamanda sosyal eleştiri aracı olarak da işlev görmektedir, yerel otoritelerin veya devlet yetkililerinin adaletsiz uygulamalarına karşı halk vicdanının bir tepkisi olarak ortaya çıkmaktadır. Özellikle adaletsiz uygulamalara maruz kalan halkın, ilahi adalete, yöredeki kutsal mekân ve ziyaretlere sığınarak manevi bir teselli bulma çabası, ağıtlarda sıkça rastlanan bir temadır. Söz konusu ağıtta, kadının yaptığı yergi haklı ve yerinde bulunur ki sözlü kaynakların aktarımına göre *Mursae İlaşi*, kadının eleştirisinden sonra düşmanın naaşını Pıncares köyünde harmana bırakarak yoluna devam etmiştir.¹¹

*“Dağbek biveso wey biko, Memede mı cıgera mı dara teke.
Uwe gına deru de biya sele biya serte.
Comêrd adirê xo bijero bêro Pilemoriye de
Berzo çê sevevê na dewa çê qaymeqamê dewlete.”*

Günümüz Türkçesiyle

*Dağbeg yansın ah oğul, Memed'im yavrum, tek ağaçtır.
Derelele su dolmuş, sel olup coşmuş.
Allah ateşini alsın götürsün Pülümür'de
Bu davanın sebebi olan devletin kaymakamının evine atсын.*

Ağıtın yukarıdaki bölümünde, şair sadece aşiret büyüklerini, aşiretler arasındaki kan davalarının sorumlularını yermekle kalmaz, aynı zamanda görevini ihmal ederek bu duruma seyirci kalan ve meseleyi çözmeden kaymakamı da yaşanan ölümlerden sorumlu tutarak yermektedir.

Aşiret kavgalarını konu alan ağıtlarda sıklıkla yerilen konulardan biri de yiğit, savaşçı özelliklere sahip güç yetiremeyen kişilerin hainlikle, tuzağa düşürülerek öldürülmeleridir. Kırmancı/Zazacada “*bebaxtiye*” olarak adlandırılan hainliğin, yöre ağıtlarında sıklıkla yerildiği görülür. Yergi ve ironinin bir arada etkili kullanıldığı bu ağıtlardan biri *Sey Qaji'nin “Wusê Mozık Ağıtı'dır.”* Alan aşiretine mensup olan *Wusê Mozık*, aralarında kan davası olan Demenan aşiretinin kendi aşiretiyle anlaşması sonucu ihanetle öldürülür. Şair ağıtta *Wusê Mozık'ın* ağzından, Alan aşiretinin erkekleri için ağır yergiler yaparak onların kendisinden sonra kavgada bir işe yaramayacağını, bu güne dek kendi sırtından böbürlendiklerini, ölümü ile ancak düşman aşiretin ağası *Civê Kej'e* gübre sepetleri taşıyabileceğini ironik bir şekilde ifade etmektedir:

*“Kortasure biveso onder pul u tuli.
Asurme fisegu kalikê ma birnê kerdê quli.
Weşiya xuo de, mı kerdı sîma zarê derd u kuli,
Sîma çıra riyê mı ra honde biye gırs u pili
Endi şere Civê Keji re bere sepetunê sîli.”¹²*

Günümüz Türkçesiyle

*Yanasıca Kortasure¹³ meret tümsek tepedir.
Fişeklerin kayışı yanlarımızı kesip yara yaptı.
Sağken ben de içinizi yara dert yaptım.
Siz sayemde neden bu kadar büyüklenip, böbürlendiniz?
Artık gidip Civê Keji'n gübre sepetlerini götürünüz.*

“*Wusê Mozık Ağıtı'nın*” başka bir bölümünde *Sey Qaji*, *Wusê Mozık'ı* konuşurarak Alan aşiretinin hainliğine alaycı bir dille gönderme yapıp yergi yaparken bu hainliği tertipleyen Demenan aşireti ağası *Civê Keje*, ölümünden sonra artık rahat nefes alacağını söyleyerek keyif yapmasını önerip ironi yapmaktadır:

11 Ayrıntılı bilgi için bkz. Bakşı, (2019: 228-231).

12 Sey Qaji'ye ait olan ağıt, Saîd Bakşı'nin ses kaydından alınarak transkripsiyonu ve çevirisi araştırmacı tarafından yapıldı.

13 Dersim merkeze bağlı Gevrek (Yeşilkaya) köyünün bir mezrasıdır.

“Cevê Keji ra vaze endi merax mekero,
Wele ve merdiyê to ro vo, Wuşeni Seydi sare no ra
Şero oda sıpiyê de dı dosegunê xu pêsera kero,
Endi pu re gino te de mird hewnê xu bikero. ”

Günümüz Türkçesiyle

Cive Keje söyleyin artık merak etmesin,
Toprak soyunun başına olsun, Wuşenê Seyd¹⁴ ölmüş.
Gidip beyaz odada iki döşegini üstüste açsın,
Üstüne düşsün artık rahat, tasasız uyusun.

...
“Cive Keji ra vazê Wuşenê Seyid sare no ra
Murodê zarê to biyo zimelune xu tado
Endi mird bifeteliyo, qesasê Hese bırayi tu pêse cêriyo
Nu san sanê sıma aşıra Demi niyo,
Ao ke no mı ra mordeme mınno Hemo Tüyo. ”

Günümüz Türkçesiyle

Civê Keje söyleyin Wuşenê Seyd ölmüş
Dileğin gerçekleşmiş, kardeşin Hasan'ın intikamı peşin alınmış
Artık bıyıklarını (keyifle) bursun doyasıya gezsın,
(Ancak) Bu marifet siz Demenaların marifeti değildir,
Beni vuran kendi adamım, Hemo Tüy"dür.

Aşiret kavgalarında; yiğitlik, savaşçılık yönü güçlü olan, düşmanın öldüremeyip kendi aşiretinin ihaneti sonucu öldürülen kişileri konu alan ağıtlardan biri de Silo Sur'un annesinin yaktığı “Silo Sur Ağıtı”dır. Söz konusu ağıt sadece bireysel bir yas ifadesi olmayıp aynı zamanda aşiret toplumunun derin iç çelişkilerini ve ihanetin yarattığı sarsıcı etkiyi de ağır sözlerle eleştirmektedir:

“Vano daye mordemo ke wurzeno ra
Mordemê xu yo hewl rê bebaxteni keno,
O ki haq zoneno wertê aşuru de once şerefo namusniyo. ”¹⁵

Günümüz Türkçesiyle

Diyor anne: Bir adam kalkıp
Yiğit adamına kalleşlik yapıyorsa
Allah biliyor, o da aşiretlerin içinde şeref ve namus yoksunudur.

İroni ve yerginin bir arada harmanlanarak kullanıldığı ağıtlardan biri de “Soxariye¹⁶ Ağıtı”dır. ” Ağıtta ölen kardeşine seslenen kişi, kardeşinin intikamını almak için aşiretlerden kimseyi bulamazsa kırkılık bebeklerin beline silah kuşandırıp intikam alacağını söyleyerek ironi yapmaktadır:

“De bıra, bıra Ali'ye mı eve kal u kokımıye
Tesela mı ke merdê Areyij ra kewte,
Serva Tirkune Pilemoriye zerê Soxariye de,
Çeku sanênu domonê çewreşi miye. ”¹⁷

Günümüz Türkçesiyle

Kardeşim, Ali'm yaşlanmış da olsam
İntikamını mutlaka alacağım kendi ellerimle.
Tesellim Areyizlerin¹⁸ soyundan kesilirse,
Pülümür Türkleri için Soğariye'nin içinde,

14 Wuse Mozık, Wuşenê Seyd'dir. Mozık kelimesi, Kırmıncada erkek dana anlamına gelen Wuse Mozık için kullanılan lakaptır.

15 Silo Sur'un annesinin yaktığı ağıt, Sait Bakşı'nin ses kaydından alınarak transkripsiyonu ve çevirisi araştırmacı tarafından yapılmıştır.

16 Dersim Pülümür'e bağlı Harşi köyünün bir mezrasıdır.

17 Qemerê Suri'ye ait ağıt Sait Bakşı'nin ses kaydından alınarak transkripsiyonu ve çevirisi araştırmacı tarafından yapılmıştır.

18 Dersimde bir aşiret adı.

Kırklık bebeklerin beline silah kuşandıracağım.

Yöre ağıtlarında yergiyle dile getirilen bir başka konu da Dersim ile merkezi otorite arasında kurulamayan güven ilişkisidir. Dönemin resmi raporları ve sözlü kaynakların anlatımları incelendiğinde, bölge halkı ve devlet arasında bir güven ilişkisinin inşa edilemediği görülmektedir. I. Dünya Harbi'nde Rus işgaline karşı kurulan cephe de dahi omuz omuza çarpışırken bu güvensizliğin devam ettiği, yakılan ağıtlarda ifade edilmektedir. I. Dünya Savaşı'nda kurulan Çanakkale Cephesi'ne bölgeden katılarak hayatını kaybeden gençleri anlatan *Sey Qaji*'ye, ait "*Seferberlik Ağıtı'nda*" *Sey Qaji*, bir yandan uzun süren ve yıkıcı olan savaşı anlatırken, diğer yandan Osmanlı-Dersim arasında karşılıklı süren güvensizliği yeren ifadeler kullanmaktadır:

*Hot seriyo dame pêro
Seweta kilitê Anadolîye.
Taxt u paê pasayi birjiyo
Xer u xızmeta ma qewil nêbiye.
Nêçe vosnê qeri, kilitê kowunê Dêrsimi
Kerd vindi seferberliğe.
Sayır, namê ma şuare de vase
Gorn u mezêlê ma bêlû niyê. ”¹⁹*

Günümüz Türkçesiyle

*Yedi yıldır savaşıyoruz
Anadolu'nun kilidi için.
Yıkılsın padişahın payitahtı
Hayır ve hizmetimiz kabul görmedi.
Nice koçyiğitleri, Dersim dağlarının kilitlerini
Kaybetti seferberlik.
Şair adımızı ağıtlarda an bari
Gömü yerimiz ve mezar taşımız belli değil.*

Kaynak kişi *Emine Yıldız* "*Sevdi Ağıtı'nın*" kısa varyantında, Ruslara karşı savaşta hayatını kaybeden ve yörede aşk şairi olarak bilinen Şah Haydar'ı anarak devlete duyulan güvensizliği dile getiren eleştirel bir söylem kullanmaktadır:

*“Perode ma perodimê
Ma rê Kırmancıye ra sanê dewlete ra aylıx vejino.
Vano aylıxa dewletê aste morê şıayo nêwerino. ”*

Günümüz Türkçesiyle

*Savaşın biz savaştık,
Biz Kırmancıyeye devletin veznedarından aylık verilecek.
Diyor: Devletin aylığı karayılanın kemiğidir yenmez.*

1938'de Laç Deresi'nde yaşananları anlatan *Welê Wusê Yimami'nin* "*Laç Deresi Ağıtı*", sadece bir kayıp hikâyesi değil, aynı zamanda dönemin siyasi ve sosyal atmosferinin yol açtığı acı olayları eleştiren bir toplumsal yergi hikâyesidir. Şair, ağıtında savaşın insanlık üzerindeki yıkıcı etkilerini ve gücün acımasız yüzünü gözler önüne sererken kimi aşiret mensuplarının vurulan kişilerin başlarını keserek para karşılığında ordu komutanlarına götürmelerini de yermektedir. 1937-38 olayları esnasında bazı kişilerin, yakın akrabaları ya da hasımları tarafından başlarının kesilerek para karşılığında, ordu komutanlarına götürülmesine gönderme yapan şair, devlete milislik yapan ve çıkar elde eden aşiretleri bu olay üzerinden yermektedir:

*“Bao meyitê mî ca meverde tey bere
Qırkerdena ma Demenu,
Aşurure biyo rısvet u pere. ”*

Günümüz Türkçesiyle

Baba: Naaşımı bırakma kendinle götür,

¹⁹ Sey Qaji'ye ait olan ağıt için bkz. Cengiz, (2010: 303-304).

*Demenanların katliamı,
Aşiretlere rüşvetle para oldu.*

Wakıle adlı kadın şaire ait olan “Çuxur Ağalarının Ağıtı”nda yer alan aşağıdaki dizeler, 1938 Dersim olayları sırasında bazı aşiret mensuplarının kişisel çıkarlarını toplumsal dayanışmanın önüne koyarak yaşanan acılara duyarsız kalmalarını ve kendi kurtuluşlarını düşünmelerini eleştirel bir dille ifade etmektedir:

*“Mirunê mı Çuxurê kerda isize
Bar kerdo şeyê kertê Mazgerdi ware.
Alu ve Demenu ra amê
Çuxurê juvin ra kerda hesê u bare.”²⁰*

Günümüz Türkçesiyle

*Mirlerim göç edip Mazgirt geçidine yaylaya gitmişler.
Çuxur’u (köyü) ıssızlaştırmışlar.
Alanlar ile Demenanlar gelip
Çuxur’u birbirilerine hisse ve pay etmişler.*

Sonuç

Tunceli(Dersim) ağıtları, bölgenin tarihsel ve toplumsal olaylarını, bireysel acılarını bir araya getirerek kolektif hafızaya dönüştüren zengin anlatılar sunmaktadır. Sözlü kültür geleneğinin baskın olduğu yörede ağıtlar kolektif hafızanın en önemli taşıyıcısı konumundadır. Bu ağıtlar, bireysel acıların dışavurumu olmaktan öte, toplumsal olayların kaydedildiği ve kuşaktan kuşağa aktarıldığı canlı tarih anlatıları niteliğindedir. Özellikle I. Dünya Savaşı-Rus Harbi, aşiretler arası çatışmalar, 1938 Dersim olayları ve doğal afetler gibi toplumsal travmalar, ağıtlar aracılığıyla kolektif belleğe kaydedilmiştir.

Bu çalışmada, Tunceli (Dersim) yöresine ait ağıtların edebi ve toplumsal işlevleri, özellikle yergi ve ironi unsurları üzerinden incelenmiştir. Araştırma sonucunda elde edilen bulgular şu şekilde özetlenebilir:

Ağıtlarda yergi ve ironi, haksızlığa, zulme ve adaletsizliğe karşı güçlü bir tepki olarak kullanılmıştır. Yergi ve ironinin hedefinde genellikle merkezi otorite, aşiret ağaları, aşiret kavgaları, ihanetler ve bölgenin inanç ve toplumsal düzenine aykırı uygulamalar yer almaktadır.

Çalışmanın dikkat çekici bulgularından biri, ağıtların edebi değerinin şimdiye kadar yeterince incelenmemiş olmasıdır. Bu eksikliğin temel nedeni, alan araştırmacılarının çoğunlukla edebiyat formasyonundan yoksun olmalarıdır. Oysa yöre ağıtları, Kırmancanın söz ustalığı ile harmanlanmış, sanatsal yönü güçlü, edebi açıdan zengin malzeme içeren incelenmeye değer eserlerdir.

Araştırmanın özgün katkılarından biri, ağıtlardaki yergi ve ironi unsurlarının sistematik analizidir. Bu analiz sonucunda: yergi ve ironinin toplumsal eleştirisi aracı olarak kullanıldığı, eleştirilerin kişisellikten uzak, toplumsal norm ve değerler ekseninde şekillendiği, özellikle savaş, aşiret çatışmaları ve 1938 Dersim olaylarını konu alan ağıtlarda yergi unsurunun yoğunlaştığı ve eleştirilerin sosyal statü gözetmeksizin (bey, ağa, devlet yetkilisi) yapıldığı tespit edilmiştir.

Bu çalışma, Tunceli (Dersim) ağıtlarında yergi ve ironinin işlevini ortaya koyarak, bu edebi türün daha kapsamlı bir şekilde incelenmesine katkı sağlamaktadır. Aynı zamanda, derlenen ağıtlarla bölgenin kültürel mirasının korunması ve gelecek nesillere aktarılması açısından da önemli bir adım teşkil etmektedir.

²⁰ Wakıle’ye ait ağıt, Sait Bakşı’nin ses kaydından alınarak transkripsiyonu ve çevirisi araştırmacı tarafından yapılmıştır.

Kaynakça

1. Yararlanılan Kaynaklar

- Assmann, J. (2015). *Kültürel Bellek Eski Yüksek Kültürlerde Yazı, Hatırlama ve Politik Kimlik*. 2. Basım. Çev. Ayşe Tekin. İstanbul: Ayrıntı Yayınları.
- Alay, O. (2015). *Türk saz şiirinde yergi, ironi ve mizah* (Yayın No. 393581) [Doktora Tezi, Fırat Üniversitesi]. YÖK Tez. <https://tez.yok.gov.tr/>
- Bakşi, S. (2019). *Öyküleriyle Dersim Kılamları ve Dersim Şairi Uşênê Kalmemi(1887-1964)* İstanbul: Vate Yayınları.
- Cengiz, D. (2010). *Dizeleriyle Tarihe Tanık Dersim Şairi Sey Qaji [1860-1936]*. İstanbul: Horasan Yayınları.
- Dulkadir, H. (2011). *Dersim Sözlü Halk Edebiyatından Örnekler "Pepugê Des u Dı Kowu"*. Ankara: Kalan Yayınları.
- Düzgün, M. (1992). *Dersim Türküleri / Tayê Lawikê Dêrsimi*. Ankara: Berhem Yayınları.
- Elaltuntaş, Ö. F. (2018). *Türk halk edebiyatında siyaset*. (Yayın No. 511467) [Doktora Tezi, Elazığ: Fırat Üniversitesi]. YÖK Tez. <https://tez.yok.gov.tr/>
- Taş, C. (2016). *Kılamanê Kırmancıyê Ser*. İstanbul: Tij Yayınları.
- Kahraman, K. , M. Özcan, M. , Çağlayanın, H. (2019). Dersim Sözlü Hafızasında Ağıtlar. *Tarihsel ve Sosyolojik Gelişimi İle Zazaca Tarih-Edebiyat- Coğrafya- Folklor* (ss. 141-159). Ankara: Kalan Yayınları.
- Özcan, M. (2002). *Öyküleriyle Dersim Ağıtları-I*. Ankara: Kalan Yayınları.
- Özcan, M. (2008). *Öyküleriyle Dersim Ağıtları-II*. Ankara: Kalan Yayınları.

2. Sözlü Kaynaklar

Sözlü Kaynak Bilgileri: Ad Soyad, Doğum Yeri, Doğum Yılı, Eğitim Durumu, Kayıt Tarihi

- Emine Yıldız Bor (Çıralı), 1933, okuryazar değil, 2022
- Sait Bakşi: Balg-Cıvrak (Sarıyayla), 1943, lise, 2024